

■ УДК 726: 930.85

<https://doi.org/10.31516/2410-5325.060.24>

О. О. Смолина, доктор культурології, доцент, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Северодонецьк

laprimavera555@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2369-3738>

СВЯТІ ГОРИ ЯК ПРОСТІР ДІАЛОГУ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ

Базуючись на нових атрибутивних, історико-культурних, мистецтвознавчих даних, з'ясовано, що архітектурно-стилістичних трансформацій Преображенський храм Святогірського монастиря зазнавав двічі: з псевдовізантійського стилю (проект) у форми української народної дерев'яної архітектури (реалізація проекту) і далі набув ознак образу типового для ХІХ ст. проекту (декорування та фарбування). Уперше запропоновано дві версії авторства змін у контексті української народної традиції під час будівництва Преображенського храму: благодійники сестри Варвара й Софія Ланські та харківський єпархіяльний архітектор М. О. Краєвський. Проаналізований матеріал свідчить про діалог культурних традицій у просторі архітектурного комплексу Святогір'я: культури офіційної й народної; загальноправославної (єрусалимської) та національно-релігійної; західно- і східноукраїнських архітектурних традицій; народно-релігійної та державно-ідеологічної.

Ключові слова: *Святогірський монастир, Преображенська церква Святогірського монастиря, архітектор А. В. Петцольд, діалог культурних традицій, українська культура.*

О. О. Смолина, доктор культурології, доцент, Восточноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, г. Северодонецьк

СВЯТЫЕ ГОРЫ КАК ПРОСТРАНСТВО ДИАЛОГА КУЛЬТУРНЫХ ТРАДИЦИЙ

Основываясь на новых данных атрибутивного, историко-культурного, искусствоведческого характера, установлено, что архитектурно-стилистические трансформации Преображенский храм Святогорского монастыря претерпевал дважды: из псевдовизантийского стиля (проект) в формы украинской народной деревянной архитектуры (реализация проекта) и далее приобрел черты образа типового для ХІХ в. проекта (декорирование и покраска). Впервые предложено две версии авторства изменений в направлении украинской народной традиции при строительстве Преображенского храма: благотворители — сестры Варвара и Софья Ланские и харьковский епархиальный архитектор М. А. Краевский. Проанализированный материал также позволяет говорить о диалоге культурных традиций в пространстве архитектурного комплекса Святогорья: культуры официальной и народной; общеправославной (иерусалимской) и национально-религиозной; западно- и восточноукраинских архитектурных традиций; народно-религиозной и государственно-идеологической.

Ключевые слова: *Святогорский монастырь, Преображенская церковь Святогорского монастыря, архитектор А. В. Петцольд, диалог культурных традиций, украинская культура.*

O. O. Smolina, Doctor of Culturology, Associate Professor, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Severodonetsk

HOLY MOUNTAINS AS THE SPACE OF DIALOGUE OF CULTURAL TRADITIONS

The aim of this paper is to study the Svyatogorsky Monastery in the aspect of cultural traditions interaction, relying on new data.

Research methodology. The application of the hermeneutic method, the culturological approach, and the architectural and stylistic analysis contributed to the obtaining of the conclusions of this study.

Results. Based on the new attributive, historical and cultural, art criticism data it is established that the architectural and stylistic transformation of the Transfiguration Church of Svyatogorsky monastery underwent twice: from the pseudo-Byzantine style (design) to the forms of Ukrainian folk wooden architecture (project implementation) and further acquired the features of the typical project for the 19th (decoration and painting). For the first time, the author proposes two versions on the authorship of changes towards the Ukrainian folk tradition of the Transfiguration Church construction: the sisters Barbara and Sophia Lanskyis and the Kharkiv diocesan architect M.A. Kraevskiy. The obtained material also permits to talk about the dialogue of a number of cultural traditions in the space of the architectural complex Svyatogorye: official and popular culture; pan-Orthodox and national and religious; Western and Eastern Ukrainian architectural traditions; national-religious and state-ideological. The features of Ukrainian national culture turned out to be dominant in the art and culture of the region.

Novelty. The paper suggests a new approach to the authors of stylistic transformations towards the Ukrainian architectural tradition in the project implementation of the Transfiguration Church of Svyatogorsk Monastery.

The practical significance. The results of the research can be used for further research on the architecture and art of Ukrainian monasteries of the late 19th–early 20th centuries.

Key words: *Svyatogorsk Monastery, Transfiguration Church of Svyatogorsk Monastery, architect A.V. Petzold, dialogue of cultural traditions, Ukrainian culture.*

Постановка проблеми. Питання культурної ідентичності східної частини України нині є надзвичайно актуальним, особливо зважаючи на недавні трагічні події цього регіону. Об'єктивні культурологічні, історико-культурні, мистецтвознавчі дослідження, безумовно, позитивно впливатимуть на вирішення проблем краю. Важливою складовою культури Сходу України є релігійна культура, переважно, у православному варіанті. Однак пам'ятки цієї культури тут не численні, тому більшої цінності набуває нова інформація про існуючі та втрачені храми, монастирські ансамблі, церковне начиння, майстрів тощо. Одним із найдавніших і найвпливовіших монастирів на Сході України є Святогірський

Свято-Успенський, розташований у Донецькій області, історія, мистецтво, господарство і традиції якого науковці вже досліджували.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У II пол. XIX — на поч. XX ст. література про Святогірський монастир була переважно представлена його історико-статистичними описами, що надають цінний фактичний матеріал, а також спогади паломників. Також тоді написано немало оповідань про Святогір'я відомими письменниками того часу: А. П. Чеховим (Дедов, 1995, с. 245–258), С. Кароніним (Н. Є. Петропавлівським) (Дедов, 1995, с. 259–278), В. І. Немировичем-Данченком (1880). Після 1991 р. увагу дослідників привертала переважно історія Святогір'я (Дедов, 1995), атрибуція та стилістика архітектурно-художнього ансамблю монастиря і його складових (Кодин і Ерошкіна, 1998). Крім того, Святогірський монастир поряд з іншими монастирями Слобідської України досліджувався в контексті культурології та мистецтвознавства (Смоліна, 2000; Смоліна, 2003). Водночас вивчення цієї пам'ятки з позицій культурології є недостатнім, особливо зважаючи на нові факти його історії, які стали відомими нещодавно.

Мета статті — дослідити Святогірський монастир в аспекті взаємодії культурних традицій, базуючись на нових атрибутивних, історико-культурних, мистецтвознавчих даних.

Виклад основного матеріалу дослідження. В історії Святогірського монастиря можна виокремити три великі періоди:

- від його заснування (точна дата невідома, перша згадка в 1624 р.) до закриття в 1788 р.;
- від відродження монастиря в 1844 р. до закриття в період антирелігійного терору в 1922 р.;
- від відкриття монастиря в 1992 р. понині.

Основаючись на розрізних текстових матеріалах, а також на фотографіях монастиря в 1844 р. (тобто в день його повторного відкриття, але які відображають вигляд споруди в попередній період), можна стверджувати, що в перший період свого існування монастир розвивався в контексті української національної культурної традиції. Про це свідчить зокрема стилістика архітектурних доміант його прибережної й нагірної частин: Миколаївська церква на крейдяній скелі та Успенський собор виконані в стилі українського бароко.

Після відродження в 1844 р. Святогірський монастир зазнає впливу актуальних для того часу культурних тенденцій і традицій, серед яких:

- уявлення про Російську імперію як спадкоємицю візантійського православ'я;
- підпорядкування церкви державі, перетворення її на один з державних інститутів, контрольованих державним апаратом і підзвітних йому;

- прагнення до уніфікації та стандартизації, зокрема в церковному житті, архітектурі, мистецтві;
- інтерес до національної історії, її вивчення й романтизація;
- фактичне зрівняння в аспекті естетичної цінності різних художніх стилів і напрямів у контексті романтизму та історизму.

Цей час в історії Святогірського монастиря збігається з періодом активного будівництва. У результаті новий вигляд ансамблю відбив практично всі домінуючі тенденції в культурі. Так, його смисловий центр – собор Успіння Божої Матері – набув форм московської архітектури XVII ст. (відображаючи ідеї спадкоємності в масштабі імперії, романтизації минулого). Надбрамний храм Покрова Богородиці збудовано у формах класицизму (ідеї державності, регламентації та уніфікації церковного й соціокультурного життя держави, підпорядкування церкви державі). Миколаївська церква на крейдяній скелі, що збереглася із XVII ст. у формах українського народного дерев'яного будівництва, свідчила про витоки монастиря, його початкову українську традицію, символізуючи народність у термінології XIX ст. Крім того, у цей період комплекс монастиря «отримав» Кирило-Мефодіївські сходи, які пов'язали прибережну й гірську частини ансамблю. Назва сходів додатково свідчила про витоки релігійної традиції, «братерство» слов'янських народів. Пануюча висота природно-архітектурного ансамблю Святогір'я, гора, яка підносилася за крейдяним бескидом, дістала (імовірно, у цей період) назву Фавор – сакрального топоніма Святої Землі, що відображало практику номінації, притаманну всім православним монастирям. Таким чином, Святогір'я було символічно пов'язане з Єрусалимом, загальнохристиянською культурною традицією.

На горі Фавор у 1859–1864 рр. побудовано ще одну церкву комплексу – Преображенську, зруйновану в 1920 рр. і нині ще не відновлену в ансамблі Святогірського монастиря. Її вигляд відрізнявся від інших храмів комплексу, а сучасники характеризували її як церкву «рідкісної, витонченої архітектури» (Жилинская, 1902).

Архівні документи зберегли дані про одного з художників, котрий у період між 1864–1871 рр. створив храмовий образ Казанської Божої Матері для місцевого ряду іконостасу нижньої церкви Преображенського храму Святогірського монастиря. За свідченням сучасників, це була «найкраща за живописом ікона монастиря». Це Кадунов Герасим Гнатович (1824 – 18.01.1871), уродженець с. Карлівка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії. Походив він із кріпаків графа Л. К. Розумовського, 31 жовтня 1845 р. одержав вільну. У 1845–1850 рр. навчався в Петербурзькій Академії мистецтв. 29 вересня 1850 р. отримав атестат на звання некласного художника «в живописі»

історичному й портретному». Мешкав у Санкт-Петербурзі, де й похований на Митрофанівському цвинтарі (Дедов, 1993; РДІА, ф. 789, оп. 17, од. зб. 93 «К», арк. 1–16).

Проект Преображенської церкви Святогірського монастиря та її фотографічне зображення XIX ст. вперше виявлені автором цієї статті у фондах Російського державного історичного архіву (РДІА) (РДІА, ф. 1293, оп. 165, од. зб. 517, арк. 3–4) і Державної публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі (сучасна назва — Російська національна бібліотека) (Монастири и церкви Харьковской губернии: фотоальбом, 1820–1900) й опубліковані у фаховому збірнику «Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті», № 4–5 за 2000 р. (Смоліна, 2000). Під час порівняння фотографій Преображенського храму (рис. 1) та його проекту (рис. 2) виявлено значні відмінності. Так, у кандидатській дисертації автор цієї статті зазначила: «Як виняток можна розглядати архітектурно-стилістичне рішення Преображенської церкви (1859–1864 роки, зруйнована після 1920 р.) Святогірського монастиря на так званій горі Фавор. Виявлені автором креслення цього храму свідчать, що його проект, створений у Харківській губернській будівельній комісії, спочатку вирішено у формах візантійського стилю (рис. Д.2.44, а, б). Під час реалізації, під впливом історико-романтичних процесів національного відродження, властивих культурі Слобідської України розглянутого періоду, храм наділено елементами українського народного будівництва (рис. Д. 2.45). Вони виявилися в його тричастинному плануванні, заміні рустовки стін основного об'єму будівлі на покриття, що імітує гонт, а також у гранчастому з перехватом завершенні храму, характерний українським дерев'яним церквам» (Смоліна, 2003, с. 136–137). На тому самому наголошено й у вищезгаданій статті 2000 р. (Смоліна, 2000). Нещодавно цей факт надання українських ознак Преображенському храмові Святогірського монастиря почали відзначати інші дослідники (Жердев, 2016).

У 2000–2003 рр. ім'я архітектора, автора проекту Преображенського храму у Святогір'ї, ще не було відомим. Пізніше в музейному фонді Воронцовського палацу в Криму, який у XIX ст., як і місцевість Святогір'я, належав Т. Б. Потьомкіній, виявлено підписаний примірник проекту. Автором споруди виявився столичний архітектор, доктор архітектури А. В. Петцольд (1823–1891). Проект храму для Святогірського монастиря не був єдиним у його творчій біографії. У 1855 р. А. В. Петцольда удостоєно звання професора за конкурсний проект православного монастиря на 70 черниць («Август Васильевич Петцольд. Некролог», 1891), а в 1859 р. виконав конкурсний проект

православної церкви при будинку російського посольства в Парижі (Барановский, с. 19).

Проаналізувавши означений проект посольської церкви (рис. 3), можна стверджувати: Преображенська церква Святогірського монастиря є його варіацією. Вони обидві мають стовпоподібний основний об'єм, що переходить у барабан й увінчаний банею, прямокутний притвор і напівциркульну віттарну абсиду. Обидва храми декоровані поясом напівциркульних арок біля основи купола й чотирма арочними вікнами, спрямованими на чотири сторони світу. Водночас Преображенська церква, скромніша за своєю роллю і місцем розташування, позбавлена північної й південної прибудов і декоративних веж при головному порталі. Також особливості світлотіньового моделювання проекту церкви при посольстві свідчать про те, що її головний барабан планувалося зробити циліндричної форми, а головний об'єм Преображенської церкви — пірамідальної гранованої чотирикутної.

Виконаний спочатку у формах псевдовізантійського стилю проект Преображенської церкви під час реалізації набув виражених ознак Лемківської народної української архітектурної школи (рис. 4), а саме: чотиригранний бочкоподібний у формах українського бароко головний купол, увінчаний ліхтариком з хрестом, аркатурний пояс біля основи барабана, який імітує ярус дзвонів, покриття основного пірамідального об'єму, що відтворює покриття гонтом.

Однак слід зауважити, що ці ознаки були істотно нівельовані використанням матеріалів, прийомами декорування та фарбування, традиційними для того часу, але невідповідними до нового образу храму. Так, храм оштукатурений і побілений, баня покрита залізними листами, а покриття, що імітує гонт, пофарбовано зеленою фарбою. Крім того, храм під час реалізації став двоповерховим і набув додаткових архітектурних об'ємів у східній частині.

Отже, можна сказати, що архітектурно-стилістичних трансформацій храм зазнавав двічі: з псевдовізантійського (проект) — у форми української народної дерев'яної архітектури (реалізація проекту) й далі набув ознак образу типового для XIX ст. проекту (декорування та фарбування).

Залишається нез'ясованим питання про автора (авторів) цих змін. Відомо, що А. В. Петцольд, котрий мав німецьке коріння, — людина зі складною долею й непростим характером («Август Васильевич Петцольд. Некролог», 1891) — не був пов'язаний з українською архітектурною традицією. З питання авторства архітектурних змін Преображенської церкви в кандидатській дисертації (2003 р.) автора

цієї статті висловлено таке припущення: «Хто конкретно був ініціатором цих змін, виявити не вдалося, оскільки ім'я архітектора церкви невідоме. Можливо, ним був М. О. Краєвський, котрий у період будівництва храму обіймав посаду харківського єпархіального архітектора. Це видається цілком імовірним, тому що інший нещодавно виявлений автором проект Троїцької церкви, воріт і огорожі для Старобільського монастиря, підписаний тим самим зодчим, також має виражені українські ознаки (рис. Д. 2.46)» (Смолина, 2003, с. 136–137). Зважаючи на те, що інформації про особисту та творчу біографію М. О. Краєвського обмаль, перевірити це припущення поки що неможливо.

Імовірно, відповідь необхідно шукати в біографіях осіб, котрі фінансували будівництво Преображенського храму. Ними були Тетяна Борисівна Потьомкіна й сестри Софія та Варвара Ланські. І якщо дані про Т. Б. Потьомкіну (1797–1869, уроджена княжна Голіцина) не дозволяють пов'язати її з українською традицією, то в біографії сестер Ланських наявна інша інформація. Наприклад, відомо, що Василь Сергійович Ланський (1753–1831), батько Софії Василівни (1796–1877) і Варвари Василівни (1800–1881) Ланських, мав польське коріння в особі предка Франца Лонського. Першою дружиною В. С. Ланського також була полька. З 1813 по 1816 рр. він обіймав посаду генерал-губернатора Варшавського герцогства (Ланские (Лонские) графы и дворяне). У цей період його доньки, найстаршій з яких, Софії, було 17–20 років, а Варварі, відповідно, 13–16 років, цілком могли ознайомитися з розташованими на території Польщі пам'ятками української народної дерев'яної архітектури. Пізніше, коли вони стали фрейлінами імператриці й не мали власних сімей, сестри Ланські займалися благодійністю. Наприклад, у 1882 р. вони пожертвували 50 тис. руб. на спорудження Олександрівської міської барачної лікарні в Петербурзі, де один з бараків згодом називали їхнім ім'ям (Гречук, 2014). Спорудження церкви Преображення Господнього в Святогірському монастирі також було об'єктом їхньої благодійності. Можливо, проект цієї будівлі міг нагадати сестрам бачені ними раніше українські храми, і вони мали намір «виявити» більше українських ознак. Реалізувати ці ідеї, можливо, допоміг харківський єпархіальний архітектор.

Таким чином, можна запропонувати дві версії авторства змін у напрямі української народної традиції під час будівництва Преображенського храму:

- сестри Варвара й Софія Ланські;
 - харківський єпархіальний архітектор М. О. Краєвський.
- Безумовно, наведені версії потребують перевірки.

Висновки. Отже, проаналізований матеріал свідчить про діалог культурних традицій у просторі архітектурного комплексу Святогірського Успенського монастиря, серед яких можна виокремити такі:

- культури офіційна й народна;
- загальноправославна (єрусалимська) та національно-релігійна;
- західно- і східноукраїнські архітектурні традиції;
- народно-релігійна та державно-ідеологічна.

Трансформація проекту Преображенської церкви з візантійських форм у форми західноукраїнської народної архітектури свідчить про живу народну українську традицію на Сході України в ХІХ ст., акцентування на українському походженні населення й самого архітектурно-сакрального комплексу, реалізацію «нетипового» храму в епоху переважного поширення «типових» проектів. Віддалік від столиць, за відсутності суворої регламентації й офіційно санкціонованого ідеологічного наповнення, ознаки української національної культури виявлялися домінуючими в мистецтві й культурі регіону.

Перспективи подальших досліджень. Для дослідження порушеної в статті проблеми необхідні подальші архівні розвідки творчої та особистої біографії харківського єпархіального архітектора М. О. Краєвського, а також пошук архітектурних аналогій до Преображенської церкви Святогірського монастиря в храмовому будівництві Слобожанщини і загалом Сходу України.

Список посилань

- Август Васильевич Петцольд. *Некролог*. (1891). Зодчий, 11–12, 4–5.
- Барановский, Г. В. (1902) *Архитектурная энциклопедия второй половины XIX в.* (Т. 1: Архитектура исповеданий). Санкт-Петербург: Типография журнала «Строитель».
- Гречук, Н. (2014). *Петербург. Застывшие мгновения. История города*. Санкт-Петербург: Центрполиграф.
- Дедов, В. Н. (1995). *Святые горы: От забвения к возрождению*. Киев: РПО «Полиграфкнига».
- Дедов, В. Н. (Сост.). (1993). *Виды Святогорской Успенской пустыни Харьковской губернии: фото-буклет* (с. 28). Славяногорск: СГИАЗ.
- Жердев, В. В. (2016). Храм на Святогорском Фаворе и парижский проект архитектора А. Ф. Петцольда. *Традиції та новачі у вищій архітектурно-художній освіті*, 2, 48–53.
- Жилинская, Е. (1902). *Святогорская общежительная Успенская пустынь*. Одесса: Типография Е. И. Фесенко.
- Кодин, В. А. и Ерошкина, Е. А. (1998). *Храмы Слобожанщины. Формирование архитектурно-художественных и градостроительных традиций*. Харьков: РИП «Оригинал».

Ланские (Лонские) графы и дворяне. Взято из <http://www.russianfamily.ru/l/lanskie.html>

Монастыри и церкви Харьковской губернии: фотоальбом. (1820–1900). Б. м., Б.и.

Немирович-Данченко, В. И. (1880). *Святые Горы: Очерки и впечатления*. Москва: издательство книжного магазина «Нового времени».

Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 789, оп. 17, од. зб. 93 «К», арк. 1–16.

РДІА, ф. 1293, оп. 165, од. зб. 517, арк. 3–4.

Смолина, О. (2000). Концепція стилю в монастирському будівництві Слобідської України II пол. XVII – поч. XX ст. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*, 4–5, 97–107.

Смолина, О. О. (2003). *Монастыри Слободской Украины второй половины XVII – начала XX веков как историко-культурное явление* (Дисс. ... канд. искусствовед.: 17.00.01) (в 2-х ч.). Харьков.

References

August Vasilievich Petzold. *Obituary*. (1891). *Zodchiy*, 11-12, 4-5. [In Russian].

Baranovsky, G. V. (1902). *Architectural encyclopedia of the second half of the XIX century*. (Vol. 1: The Architecture of Confessions). St. Petersburg: The printing house of the magazine «Sroitel». [In Russian].

Grechuk, N. (2014). *Petersburg. Frozen moments. City's history*. St. Petersburg: Tsentrpoligraf. [In Russian].

Dedov, V. N. (1995). *Sacred mountains: From oblivion to rebirth*. Kiev: RPO «Polygraphbook». [In Russian].

Dedov, V. N. (Comp.). (1993). *Kinds of Svyatogorskaya Uspensky Desert of the Kharkov Gubernia: photo-booklet* (p. 28). Slavyanogorsk: SGAZ. [In Russian].

Zherdev, V. V. (2016). The temple at Svyatogorsk Tabor and the Parisian project of architect A. F. Petzold. *Traditions and innovations in higher architectural and artistic education*, 2, 48-53. [In Russian].

Zhilinskaya, E. (1902). *Svyatogorskaya hostel Uspenskaya deserts*. Odessa: Typography E. I. Fesenko. [In Russian].

Kodin, V. A. and Eroshkina, E. A. (1998). *Temples of Slobozhanshchina. Formation of architectural and artistic and town-planning traditions*. Kharkov: RIP «Original». [In Russian].

Lansky (Lonsky) counts and noblemen. Retrieved from <http://www.russianfamily.ru/l/lanskie.html> [In Russian].

Monasteries and churches of the Kharkov province: a photo album. (1820–1900). Б. М., Б. И. [In Russian].

Nemirovich-Danchenko, V. I. (1880). *Holy Mountains: Essays and impressions*. Moscow: Publishing house of the bookshop «Novoye vremya». [In Russian].

Russian State Historical Archives (RSHA), f. 789, des. 17, unit storage 93 «К», p. 1-16 [In Ukrainian].

RSHA, des. 1293, des. 165, unit storage 517, p. 3-4. [In Ukrainian].

Smolina, O. (2000). The concept of style in the monastery construction of Sloboda Ukraine, II half XVII - beg. twentieth century. *Traditions and innovations in higher architectural and artistic education*, 4-5, 97-107. [In Ukrainian].

Smolina, O. O. (2003). *Monasteries of Sloboda Ukraine in the second half of the 17th and early 20th centuries as a historical and cultural phenomenon (the thesis of Candidate of Fine Arts: 17.00.01)* (in 2 parts). Kharkov. [In Russian].

Надійшла до редколегії 01.03. 2018 р.

Рис. 1. Преображенська церква Святогірського монастиря, вид з південного сходу, фото к. XIX - п. XX ст.

Рис.2. Проект Преображенської церкви Святогірського монастиря. Арх. А. В. Петцольд.

Рис. 3. Проект православної церкви при дімі російського посольства в Парижі. Арх. А.В. Петцольд

Рис. 4. Михайлівська церква з с. Шелестове Хустського району Закарпатської області.